

Rubio POBES, *La identidad vasca en el siglo XIX. Discurso y agentes sociales*. Madrid, Biblioteca Nueva, 2003, 476 pàgines.

Amb aquest llibre Coro Rubio dóna un pas més en la seua dedicació al segle XIX basc. A la seua obra anterior hi havia tractat sobre el mateix objecte general,

presentat des de la perspectiva d'una dualitat d'integrants en principi aparentment oposats: revolució i tradició; furs i constitució (1997).¹

La historiografia basca sobre el segle XIX, molt abundant a les últimes dècades, ha prestat una significativa atenció a la citada dualitat fins el punt que ha pres cos una certa consideració global del XIX basc que tendeix a veure'l com a una suma d'integrants contraposats: d'una banda, revolució, constitució, unitat nacional, ciutadania moderna, laïcisme, mentre que a l'altra banda pugna per consolidar-se la tradició, el fur, el localisme i la condició de súbdits de la monarquia supeditada a la religió.

Ens hem de preguntar si resulta procedent subjectar-se a la perspectiva dual, quan la majoria d'aquests treballs acaben acceptant que l'oposició entre els elements citats sol resoldre's a mode de conciliació entre els mateixos, com n'és bona mostra l'última obra d'Arturo Cajal.² La presentació dels factors concurrents com un joc entre allò extern (estat) i allò intern (règim foral), el primer jurídic i formal, el segon merament fàctic i operatiu, sol requerir matisacions i relativitzacions per, finalment, gairebé deixar sense efecte la pretesa claredat de la dicotomia. La qual cosa no significa que no hi haguera dialèctica i contraposició, inevitable i cruentament reflectida en les guerres carlistes. Però, fins i tot aquestes assenyalen un camp d'acció dels contendents de conformació territorial no restringida a les terres basques i a Navarra, on tenia presència real el liberalisme com a opció d'una part dels seus habitants, precisament la que resultà vencedora en el terreny bèl·lic.

El simple fet que el foralisme fóra defensat pels liberals és una mostra de la dificultat de la separació estricta entre els dos camps. La historiografia de les dues últimes dècades i, sobretot, la més recent (incloent-hi l'obra de Coro Rubio) proporciona la imatge de l'apropament a un terreny compartit que assegurava, per a les diferents tendències existents, el sòl on xafar: el dret propi i les institucions forals. No és que dita aproximació s'iniciara al final de la guerra, el 1839, i gràcies a la conformació de la trajectòria foral, donada al si de l'aleshores vigent Constitució de 1837, sinó que s'assegurava durant aquestes dates la continuïtat del règim corresponent, assumit pels dirigents liberals, tant els que estaven al capdavant de les institucions forals com els que presidien l'organització central de l'Estat. Això comportà un apropament dels bascs i els navarresos no a un foralisme abstracte, sinó a una forma d'entendre'l i practicar-lo, l'anomenat furisme liberal, que, des de 1844, adquirí els tints de moderació que encara reforçaren més la seua solidesa i assentament.

Convé precisar aquests extrems, primerament perquè es tracta de conclusions derivades de les més recents aportacions sobre el foralisme i, segonament perquè el fur i allò que significava és precisament un dels que Coro Rubio qualifica d'*ingredientes de la identidad vasca decimonónica*. L'autora ho posa en primer lloc d'importància i, situant-se fonamentalment a l'últim terç del segle, constata l'estadi de popularitat elevada que havia aconseguit i l'ocupació pel foralisme, en diferents formes d'entendre-ho, de tot el ventall polític. Aquest resultat, es pot pensar, no

1. *Revolución y tradición. El País Vasco ante la Revolución liberal y la construcción del Estado español, 1808-1868*, Madrid, Siglo XXI, 1996; *Fueros y Constitución, la lucha por el control del poder. País Vasco, 1808-1868*, Bilbao, 1997; *Memoria justificativa de San Sebastian*, Bilbao, 1997.

2. *Administración periférica del estado y autogobierno foral. Guipuzcoa 1839-877*, Oñati, Instituto Vasco de Administración Pública / Herri Arduralaritzaren Euskal Erakundea, 2000; *Paz y Fueros. El conde de Villafuertes. Guipuzcoa entre la «Constitución de Cádiz» y el Convenio de Vergara (1813-1839)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2002.

hauria pogut produir-se sense una progressiva síntesi i confluència entre els elements d'ordre jurídic i formal, organitzatiu, competencial, però també polític i ideològic que concorren en el foralisme. L'autora se situa, al present llibre, en aquesta perspectiva, la qual cosa equival a adoptar un enfocament, al meu entendre, més ajustat a la trajectòria real que següen els esdeveniments, de manera que es presenta de forma més completa i matisada la dialèctica vuitcentista.

Al llarg del primer capítol es pren en consideració les persones i les seues connexions sentimentals i subjectives amb les institucions, cosa que l'autora anomena «*ingredientes de la identidad*» (a més dels furs, la fe catòlica, la singularitat històrica, la llengua, el doble patriotisme, etc.), el conjunt dels quals ens situa davant de l'objecte d'estudi del llibre, la identitat basca. En aquesta matèria resulta bastant lògic que una part de la historiografia o assagística sobre la realitat basca contemporània haja tendit a subratllar el pes i la força dels factors artificials i de manipulació externa sobre un procés que, se sol dir o suggerir, d'haver seguit els «*cauces lógicos*» més «previsibles», haguera culminat en resultats diferents. És el cas de Fernández Sebastián des de la perspectiva jurídica i institucional, i de Jon Juaristi des de la identitària estricta. La tesi d'aquest últim, malgrat que resulte excessivament contundent (a falta d'una historiografia rigorosa per a fonamentar el règim foral, aquesta funció la cobrien en el segle XIX basc la literatura i les recreacions llegendàries) i malgrat que ha sigut —al meu parer, convincentment— rebatuda per J. M. Sánchez-Prieto, cal reconèixer que el llibre i la tesi de Juaristi han gaudit, o gaudeixen encara, de gran predicament.³

La referència al precedent que, inevitablement constituiria per a l'autora el llibre de Juaristi (*El Linaje de Aitor. La invención de la tradición vasca*, Madrid, Taurus, 1987), pràcticament obligava a aquella a definir-se al respecte, de manera que aquesta definició, que afronta degudament, ens diu molt sobre l'orientació que seguirà el llibre. Naturalment, l'aclariment no és només respecte a Juaristi, sinó també cap als autors (Hobsbawm, Anderson, Gellner) que han abundat en el caràcter de la invenció *a posteriori* pròpia de les identitats nacionals. Rubio es pronuncia al respecte per a deixar clara la seua perspectiva en els següents termes: «*los conceptos de "invención" y de "imaginación" profusamente aplicados al estudio de la identidades nacionales por la historiografía anglosajona [...], y adaptados por la española, contribuyen en nuestra opinión, al menos en su uso vulgarizado, a confundir la cuestión.*» Aquesta definició preliminar és important, i l'autora no la defuig: la identitat basca no és una invenció, un artifici. En tot cas, afegisc, ho serien en l'ús noble d'ambdós termes, que el tenen, però no així, com molt bé matisa l'autora, en l'ús vulgaritzat que a alguns els ha portat a passar d'«invenció» a «invent». Li sembla molt més adequat, a Coro Rubio, parlar de construcció i de progressiu accés a un resultat.

Aquesta premissa obliga l'autora a reconèixer que, sent així, no pot donar-se per iniciat, en el segle XIX, el camí que condueix a aquest resultat, sinó abans, tot i que dedica escassa atenció al que anomenariem els precedents, doncs és evident —l'índex del llibre ja ho anticipa— que es tracta d'analitzar aquest procés constructiu durant el segle XIX, és a dir, en una fase on els elements a considerar com a subjectes de la identitat pateixen una intensa crisi, en modificar-se substancialment el context i les condicions bàsiques de desenvolupament. En aquest sentit, l'autora no nega, ans

3. «Problemas de historiografía vasca contemporánea», *II Congreso Mundial Vasco*, V, Sant Sebastià, 1988, 415-431; i el llibre del mateix autor, *El imaginario vasco. Representaciones de una conciencia histórica, nacional y política en el escenario europeo, 1833-1876*, Barcelona, Ediciones Internacionales Universitarias, 1993.

al contrari, que els components d'aquesta identitat adquirisquen una nova dinàmica, per ser també nous els factors a què han d'adaptar-se. El llibre desplega al llarg dels seus tres sòlids capítols precisament allò que anuncia i es proposa: explicar detalladament el citat procés.

Una primera precisió, o constatació, l'hem de fer sobre el període cronològic comprès, ja que, si bé en els seus llibres anteriors l'autora no passava de 1868, en aquest una gran part de l'atenció se centra en l'últim terç vuitcentista i, fins i tot, entra decididament en el segle xx, i, particularment, a partir de la llei de juliol de 1876 (que, amb discutible exactitud, se sol qualificar d'abolitòria del règim foral). Aquesta apreciació resulta més ajustada, seguint la caracterització de cadascun dels «ingredients» de la identitat basca que ens facilita i desenvolupa detalladament l'autora, per a predicar-la del furisme (pàgines 113 i següents), de la fe catòlica (pàgina 123 i següents) i de la llengua basca (pàgines 145-153), mentre que ho seria molt menys de la singularitat històrica, entesa de manera més uniforme i constant en el temps, i el sentiment de «doble fidelitat». D'aquesta manera, potser siga lícit deduir que la intensificació del foralisme, de l'integritisme catòlic i de la conversió de la llengua en element identitari primordial, alguna cosa tenen a veure amb el debilitament de l'altre ingredient (169), el simbòlicament més poderós representat per la forma dual, però intensa i sincera, de viure l'adhesió a la Corona i, en general, a les institucions en els seu conjunt. Les dades que avalen aquesta nova trajectòria, on el 1876 marca, com diu l'autora, un punt d'inflexió, s'acumulen al llarg de la primera part del llibre, dedicada als «agents polítics» que actuen en diverses àrees de promoció dels sentiments forals: commemoració pública, patrimoni artístic i cultural, estatuària, exposicions, bibliografia, retolacions i, en lloc destacat, la llengua basca.

Alguns dels apartats citats en el paràgraf anterior són, com a mínim, fronterers amb els desenvolupats a la segona part, dedicada als agents culturals. Tota la producció historiogràfica, artística, musical (amb específica atenció a la gènesi i evolució del que significà el *Gernikako Arbola*), s'intensifica a partir dels anys setanta, i adquireix un to etnogràfic a la pintura i ruralista i idíl·lic en part de la literatura. També, de tota l'abundant matèria tractada en aquesta segona part dedueix l'autora que «algo cambiò» a partir de 1876, i foren apareixent (en l'obra de Vicente Arana i de Goizueta, per exemple) «reticencias y enconos», anticastellanisme, simplistes identificacions duals amb factors, respectivament, d'opressió o d'alliberament.

No podia faltar l'apartat dedicat a l'educació, que és un dels més sòlids (pàgines 331-386), amb atenció especial a les dificultats d'aplicació de les lleis estatals (la llei Pidal de 1845 i la llei Moyano de 1857), sempre dins de les deficiències i limitacions derivades de les taxes d'alfabetització i de la transmissió per la via escolar de la doctrina catòlica. L'ensenyament de l'euskera també es contempla, i es confirma la modestia dels èxits, inferiors a la importància que a la llengua s'assignava, si bé això no és imputable, com assenyala l'autora encertadament —segons el meu entendre—, amb un hipotètic paper «desbasquitzador» dels mestres.

La contribució institucional de l'Església a la distinció comunitària del país tingué diverses manifestacions, ben desenvolupades a la tercera part, si bé hi destaca la fundació del Bisbat de Vitòria. En realitat, una de les vies de penetració eclesiàstica, com ressalta el llibre, fou la de l'ensenyament de la doctrina cristiana, que era, juntament amb el púlpit, el vehicle de transmissió ideològica més efectiu per a l'Església, que no es privà d'usar profusament aquest i d'altres instruments al seu abast, amb vistes, en definitiva, a la seua contribució efectiva a la conversió de l'univers foralista, sobretot en les zones rurals, en l'entorn dels fidels catòlics, en proporció a la

intensitat de la seua fe i de la seua enemiga als «agents» que, d'una manera o altra, s'oposaven a l'Església com a institució.

Tot aquest procés de «construcció» d'una identitat basca es fa ja amb una inequívoca vocació unitària basca, cosa que requerí sobrepassar la disposició de triple personalitat que havia predominat en el passat. Això fou possible, particularment en el camp dels furs i de les institucions forals —i l'autora ho destaca des d'un principi—, gràcies a l'existència i acció organitzada de les conferències forals (37), les actes de les quals coneixem a través de la seua edició per Joseba Agirreazkuenaga. Aquesta font, poc tinguda en compte —quan no és directament menyspreada (per exemple en el seu llibre Artura Cajal, citat a la nota 1)—, no només és d'ús obligatori, sinó que posa en primer pla a les pròpies institucions a què es refereix, fins el punt que l'acció coordinada d'aquestes, com es reflecteix a les actes de les seues «conferències», es converteix en un dels suports més sòlids per a la tesi que defensa Rubio: la promoció, per les pròpies institucions i els seus titulars, d'un creixent sentiment d'adhesió al règim foral en una direcció determinada. El resultat, conscientment cercat, fou la «unificació» de les manifestacions d'aquest tipus de vinculacions en cadascun dels tres territoris. Si bé existien mostres clares d'aquesta tendència unificadora, creades i impulsades a més a més per les elits il·lustrades de l'últim terç del segle XVIII (el lema «*irurac bat*» de la Bascònia és el recorregut però inevitable reflex), el cert és que fins a cent anys més tard no adquireix les formes d'una creació dirigida, més o menys calculadorament, per uns «agents». Aquesta funció l'acompliren les més altes responsabilitats al capdavant de les institucions forals, ocupades des de 1876 —detall que convé no deixar de banda—, pels que havien «transigit» en ocasió de la posada en vigor de la llei de 21 de juliol de dit any.

L'autora destaca al llarg del llibre l'acció del «agents» de la construcció de la identitat en els termes que hem tingut ocasió de glossar en les pàgines anteriors. I ho fa, al meu parer, amb la clara voluntat de presentar els fets i els fenòmens amb objectivitat i, fins i tot, amb certa fredor. No entra, si més no, directament i explícita, en la consideració d'altres circumstàncies o factors que, tanmateix, tingueren significativa presència. Per exemple, els que deriven del pas cap a un nou règim fiscal i de relació amb la hisenda estatal, suficientment destacats pel estudiosos del concert econòmic (Luis Castells, Eduardo Alonso), i que no permeten dubtes sobre l'estreta relació —que admetria, pense, el qualificatiu d'«identitària»— amb el nou panorama, en què apareixen a l'escena basca una sèrie de fenòmens en gran mesura nous, com la industrialització massiva, el tomb demogràfic i sociològic i l'aparició del nacionalisme, que obligaven al País Basc de finals de segle a l'adaptació de les seues estructures i formes de vida pròpia o, en la perspectiva del llibre que comentem, a l'adequació de la seua identitat col·lectiva.

Potser ajude, també, a aquest intencionat to objectiu, el fet que l'autora es limite a plantejar l'oposició —simultània— d'altra manera d'entendre i sentir la identitat basca. Em referisc a la que inicia i impulsa, per personificar-ho en un sol nom, Sabino Arana. Per a comprovar la claredat de la percepció que alguns observadors coetanis tenien del moviment i alternatives que s'obrien pas cap a l'última dècada, ens pot ajudar la que ens facilita un dels més conspicus: Fermín Lasala, duc de Mandas, veia amb claredat el risc de divisió inevitable a la Bascònia, si els seus habitants «*un dia fueran vascongados* —horrible hipòtesi, diu Lasala—, *sin ser españoles*».⁴

4. F. DE LASALA Y COLLADO, *Última etapa de la unidad nacional. Los fueros vascongados en 1876*, II vol. I, Madrid, 1924, 291 i següents.

On és la diferència? El canvi que fa que a la identitat basca descrita —que, com diu l'autora a mode de conclusió (476) *no fue, desde luego, una versión regional de la identidad española nacionalista*— li sorgisca la competència d'un altre discurs sobre la identitat col·lectiva basca aportada pel nacionalisme aranista? Hem de valorar positivament l'exposició objectiva i detallada del joc fet per uns «ingredients» posats en comú per uns «agents». Però, allò cert és que, al meu parer, queda en suspens una pregunta que es podria formular així: quins motius o factors foren la causa de l'afebliment, en alguns sectors de la població, fins a la desaparició dels sentiments i perspectives que feien possible la «doble fidelitat»? La pregunta té sentit, al meu entendre, i retorne a un dels primers paràgrafs d'aquesta mateixa ressenya, perquè, si haguérem d'identificar un «ingredient» de presència constant, no ja en el segle XIX, sinó en el XVI i següents, seria, sens dubte, aquest de l'adhesió dels bascs al que representava allò comú i compartit, de manera raonablement compatible amb el que sentien i practicaven cap a allò particular i allò propi. La qual cosa ens porta, alhora, a un altre suport per a la reflexió sobre la identitat basca de recorregut més ampli, donat que, finalment, se'ns mostren amb gran solidesa els motius per a pensar que la part amagada de l'iceberg comprenia una sèrie d'elements que en el període estudiat s'afebliren, en alguns àmbits fins la inanió, en lloc d'assegurar-se la seua continuïtat.

La resposta a aquesta qüestió general, la de les formes d'adhesió i «coalescència» plural, es projecta fora del període estudiat i l'objecte del llibre, que proporciona, tanmateix, una base ferma per a intentar-la amb la fonamentació rigorosa que la qüestió exigeix, si es vol caminar amb pas segur i fiable sobre tan sensible terreny. En ell seguim xafant, i a la vista estan les conseqüències de, entre altres coses, el predomini de la simplificació i la demagògia sobre el bon sentit i la mesura que, com a bona mostra de com cal analitzar una qüestió com aquesta, el llibre de la professora Rubio ens proporciona.

JON ARRIETA ALBERI